

Fazil İrəvaninin “Gül və Bülbül” əsəri: mübahisələr və həqiqət

Lütviyyə Əsgərzadə

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

Annotasiya. Yalnız doğulduğu İrəvanda deyil, Şərqi elmi və dini ictimaiyyəti arasında böyük nüfuz sahibi olmuş Fazil İrəvani qiymətli kitabların müəllifidir. İslam dünyasının ən qədim Əl-Əhzər universitetində təhsil alan, həyatı Azərbaycan-Misir-İran və İraqa bağlı olan Fazil İrəvani elmi əsərlərini əsasən, ərəb dilində yazıb. Mənbələrdə, Azərbaycan dilində yazdığı yeganə əsəri “Qızılgül və Bülbül” povestidir. Əsərin M.Gegəmyan tərəfindən rus və erməni dilinə, J.V.Hammer tərəfindən alman dillərinə tərcümə edilmişdir.

Məqalədə, ədəbi taleyi izlənən “Qızılgül və Bülbül” əsərinin müəllifinin kimliyi araşdırılır.

Açar sözlər: “Qızılgül və Bülbül” əsəri, Jozef fon Hammer, Gibb, Fazil İrəvani, Fazlı Kara

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.06.2022; qəbul edilib – 23.06.2022

The work “Rose and Nightingale” by Fazil Iravani: disputes and truth

Lutviyye Askerzade

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

Abstract. Fazil Iravani, who had a great reputation not only in his native Yerevan, but also among the scientific and religious community of the East, is the author of valuable books. Fazil Iravani whose life is connected with Azerbaijan-Egypt-Iran and Iraq, educated at the most ancient university of the Islamic world – Al-Ahzar University, and wrote his scientific works mainly in Arabic. According to the sources, the only work he wrote in the Azerbaijani language is the story “Rose and Nightingale”. The work was translated into Russian and Armenian by M.Geghamyan and into German by J.V.Hammer.

The article examines the identity of the author of the work “Rose and Nightingale”.

Keywords: “Rose and Nightingale”, Joseph von Hammer, Gibb, Fazil Iravani, Fazli Kara

Article history: received – 13.06.2022; accepted – 23.06.2022

Giriş / Introduction

Ensiklopedik biliyə, dərin təfəkkürə malik olan, yalnız doğulduğu İrəvan mahalında, Qafqazda deyil, bütövlükdə, Yaxın Şərqi dini ictimaiyyəti arasında böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuş Fazil İrəvaninin həyatı və şəxsiyyəti, islami bilik və ideyaların təbliği sahəsindəki fəaliyyəti, elmi və bədii yaradıcılığı haqqında bir çox mənbələrdə [18, s.21; 17, s.79-80; 25; 21, s.44-49; 19, s.357-360; 14, s.42; 27, s.177] məlumat verilir. Geniş və hərtərəfli biliyə, ərəb dilində yazılmış zəngin elmi irsə malik olan Fazil İrəvani Şərq tarixi və dini elmlərə aid bir neçə risalənin müəllifi kimi də Yaxın Şərqdə şöhrət qazanmışdır. Mənbələrdə [25; 21, s.44-47; 27, s.177; 19, s.113] Fazil İrəvaniyə aid edilən 15-ə yaxın kitabın; “İctimaul-əmrü vən-nəhy” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Əl-ictihadu vət-təqlid” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Əhkamul-xələli fis-sələt” (fiqh, ərəb dilində), “Əl-

istihsab” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Əs-salatul-bəraət” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Ət-tadu vət-təra-cih” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Haşiyətun əla qəvaidil Əllamə” (fiqh, ərəb dilində), “Haşiyətun əla təfsiril-beyzavi” (təfsir, ərəb dilində), “Kitabul-əcza” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Haşiyətun əla Rəsaili Şeyx Ənsari (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Üsulul-fiqh” (üsul, ərəb dilində), “Höcciyətul-mə-zənnə” (üsuli-fiqh, ərəb dilində), “Haşiyətun əla qəvaidi şəhid Əvvəl” (fiqh, ərəb dilində), “Əl-məkasibul-mühərrəmə” (fiqh, ərəb dilində), “Haşiyətun əla məkasibi Şeyx Ənsari” (fiqh, ərəb dilində) adı çəkilsə də daha çox “Beyzavi təfsirinə haşiyə”, “İctihad və təqlid”, “Üsulu'l-fiqh”, Şeyx Mürtəza Ənsarinin “Məkasib” və “Rəsail” kitablarına haşiyə, “İstishab” və s. daha çox əsərləri məşhurdur” [19, s.113]. S.Sərdarniya isə “İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur” kitabında yazır: “F.İrəvaninin “Kitab ul bey-ül istidlali”, “Ehkam-ül-xələl-fil-sələvət”, “Əl məkasib-ül məhərrəmə”, “Hicceyət-i zən”, “Əmr və nəhy ictimadə risaləsi”, “Əllamə qaidələrinə əlavə”, “Beyzəvi təfsirinə haşiyə”, “Risaleyi elmiyyə” adlı dini-elmi kitabları qalmışdır” [27, s.219]. Fazil İrəvaninin “Tarixi-İrəvan” adlı əsərinin olduğundan bəhs edilsə də, İrəvan və Qərbi Azərbaycan əyalətlərinin tarixinə, Azərbaycan xanlıqlarının fəaliyyətinin tarixi tədqiqatına həsr edilmiş əlyazmanın təəssüf ki, bu günə qədər hansı arxivdə saxlandığı məlum deyil. “Bəlkə də əlyazma indiki İrəvan arxivlərində ya məhv edilib, ya da hansısa erməni müəllifinin adına dəyişdirilərək nəşr edilmişdir. Qeyd edək ki, tarixi-elmi əsərlərin müəlliflərinin dəyişdirilməsi faktları günümüzdə də ermənilər tərəfindən davam etdirilməkdədir” [21, s.46]. Mənbələrdə [21, s.44; 15, s.195; 1, s.186] Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” əsərinin olmasından və əsərin J.V.Hammer tərəfindən alman dilinə çevrilərək nəşr edilməsindən, Avropada məşhurlaşmasından da bəhs edilir. Həqiqətənmi Avropada dəfələrlə yüksək tirajlarla yayımlanan məşhur “Gül və Bülbül” əsəri Fazil İrəvaniyə məxsusdur, yoxsa araşdırmalarda yanlışlığa, qarışıqlığa yol verilib. İlk öncə mənbələrdə Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” əsəri haqqında yer alan fikirlərə nəzər salmağı məqsədəuyğun sayırıq.

Əsas hissə / *Main Part*

Mənbələrdə Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” povesti haqqında Fazil İrəvaninin islam dininin qayda-qanunlarına aid 186 səhifəlik dini-fəlsəfi “Kitabüt-təharət” əsəri Cənubi Azərbaycanın məşhur din xadimi Molla Əhməd Güzəkünaninin tapşırığı ilə 1883-cü ildə Təbrizdə fars dilində Xəttat Məhəmməd Təbrizi tərəfindən daş basması üsulu ilə çap olunmuşdur. Əsərin üzərində müəllifin adı verilmişdir: “Fazil İrəvani” [10; 21]. Təharət sözü ərəb dilində təmizlik, paklıq deməkdir. Bu hissi və mənəvi təmizliyə aiddir. “Kitab” sözü ərəb dilində olan mənalarının kökü “cəm etmək” mənası üzərində qurulub. Qələmlə kitab yazmaq – hərfləri və kəlmələri cəm etmək deməkdir. Elm əhlinin buyurduğuna görə, təharət kitabı ona görə belə adlanır ki, bu mövzuda olan məlumatları, hədisləri, elmi məsələləri bir yerdə cəm edir. Həmçinin, “kitab” sözünün mənalarından biri də “yazılmış” deməkdir. Fazil İrəvaninin “Fars dilində çap olunmuş “Kitabüt-təharət” (“Paklıq kitabı”) ehtimal ki, başqa yerlərdə, başqa dillərdə nəşr edilən ilk kitabıdır. Adıkeçən əsərdə müəllif “elmi-dini fikirlərini poetik dillə əks etdirmişdir. Bu Azərbaycan elmində Həqiri, Füzuli, Rəhməti və Xətayi ənənələrinin davamı hesab edilə bilər” [9, s.203]. Lakin mənbələrdə ədibin gənc yaşlarında İrəvanda, Azərbaycan dilində yazdığı “Qızılgül və bülbül” povestinin bir çox dillərə tərcümə olunaraq İran, Rusiya (1812-Peterburq), Fransa (1826-Paris), Almaniya (1832-33-Berlin) və Amerikada (1850-Freznan) çap olunmasından, Avropadakı məşhurluğundan, bir sözlə, ədəbi taleyindən bəhs edilir [16, s.196; 21, s.44; 1, s.182-188]. Eyni ildə (1812), eyni vaxtda və eyni şəhərdə – Sankt-Peterburqda bir kitab, iki dildə çap olunur; “Qızılgül və bülbül haqqında əxlaqi roman” (erməni dilində), “Qızılgül və bülbül haqqında alleqorik povest” (rus dilində). Xocens Markar Geğamyan Fazil İrəvaninin “Qızılgül və bülbül” povestinin üzünü erməni əlifbası ilə köçürüb Sankt-Peterburqda iki dildə öz adından nəşr etdirməsi oğurluqdur və qəbul edilən deyil. Amma Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” əsərinin taleyi “Tarixi-İrəvan” əsərinə nisbətən uğurlu sayıla bilər, ən azından məhv edilməyib” [9, s.203-204]. Bəhs etdiyimiz fakt bir neçə mənbədə; [15, s.195; 9, s.203-204; 21, s.44; 1, s.186] heç bir araşdırma aparılmadan təkrarlanır. Yenə mənbələrə görə; [15, s.195, 21, s.44] 1812-ci ildə Peterburqda iki dildə nəşr edilən “başibəlalı” “Qızıl-

gül və Bülbül” Le Vayya de Floribal tərəfindən fransız dilinə çevrilib Parisdə (1826) nəşr edilir. Az vaxtda şöhrətlənən əsər çox keçmədən Jözef Fon Hammer tərəfindən alman dilinə çevrilərək iki dəfə; 1832-1833-cü ildə yüksək tirajla nəşr olunur. Geniş əks-səda doğuran, az vaxtda çox şöhrət qazanan əsəri bu dəfə Arşak Çobanyan xaricdə yaşayan ermənilərin ləhcəsinə çevirib, “Anahid” jurnalının birinci nömrəsindən başlayaraq hissə-hissə dərc edir. Geniş şöhrət qazanan, maraqla oxunan və güclü əks-səda doğuran, jurnalın 1 sayından 11-ci sayına qədər hissə-hissə verilən, Çobanyanın keçmişin ən yaxşı bədii əsərlərinin parlaq nümunəsi adlandırdığı “Qızılgül və Bülbül”ün sonu 1900-cü ildə jurnalın 12-ci nömrəsində dərc edilir. Sonuncu səhifədə (249) “Qızılgül və Bülbül”ün mənbəyi” başlığı altında verilən kiçik bir yazı böyük sensasiya yaradır. Arşak Çobanyan oxuculara belə bir məlumat verir: “1892-ci ildə fransız tədqiqatçısı Şarl Jorjenin yeni bir əsəri çapdan çıxmışdır. Əsərin müəllifi alman türkoloqu Josef fon Hammerin alman dilinə tərcümə etdiyi “Qızılgül və Bülbül”ü haqqında söhbət açır” [21, s.46-47]. Beləliklə, erməni Arşak Çobanyan “Qızılgül və Bülbül” əsərinin dırnaqarası “erməni ədibi” Xocens Markar Geğamyanın yox, Fazil və ya Fazili adlı bir türk şairinin, Fazil İrəvaninin əsəri olduğundan bəhs edir. Bunu etiraf və təsdiq edən ermənilərin özləri (Arşak Çobanyan) olur [13, s.158]. Fransız tədqiqatçısı Le Vayya de Floribal da “Qızılgül və Bülbül”ün türk müəllifi Fazil İrəvaninin əsəri olduğunu bildirərək məsələyə aydınlıq gətirmişdir. Sadəcə, Xocens Markar, Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” əsərini erməni və rus dillərinə tərcümə edərək mənimsəmiş, öz əsəri kimi çap etdirmişdir. “Qızılgül və Bülbül” əsərinin orijinalı Matenadaranda – Mesrop Maştos adına Qədim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır” [15, s.195; 19, s.147]. “Qızılgül və Bülbül”ün əsl müəllifinin Fazil İrəvani olduğu bəlli olduğdan və bunu ermənilərin özləri etiraf etdikdən sonra da utanmadan, 1950-ci ildə, bu dəfə Freznada (ABŞ) yenə erməni müəllifin əsəri kimi [10, s.63; 13, s.159] çap etdirmişlər. A.Çobanyanın əsərin sonunda müəllifi haqqında məlumat verməsinə baxmayaraq, redaktor Vahe Hayk “Gızılgül və Bülbül”ün “Anahid”də dərc olunmuş variantını yenidən erməni müəllifin əsəri kimi nəşr etdirmişdir. Əslində, plagiatlıq ermənilər üçün alışqanlıqdır və bu hal ilk deyil. Eyni taleyi yaşayan əsərlərimiz az deyil. Məsələn, Üzeyir bəy Hacıbəylinin “Arşın mal alan” əsəri, “1916-cı ildə Sədrak Maqalyan adlı bir daşnaq “Arşın mal alan”ı erməni dilinə tərcümə edir və Eriksyanın teatrında erməni dilində tamaşaya qoyur. Tamaşanın uğur qazandığını görəndə Maqalyan sonralar afişalarda Üzeyir bəyin adını göstərmir. Bu sahədə peşəkarlaşan S.Maqalyan əsəri Amerikaya aparır və öz əsəri kimi təqdim edir. Lakin əsərin kim tərəfindən yazıldığını bilən Amerika ziyalılarından biri – professor Okorkov 1924-cü ildə Nyu-Yorkdan Üzeyir bəyə məktub yazır: “Sizin “Arşın mal alan” burada hər yerdə və hər yanda göstərilir. Sizin əsəriniz Amerikada olduqca böyük müvəffəqiyyətə malikdir. Hansısa bir Maqalyan bu operettanızı özününkü kimi qələmə verir və çox böyük məbləğdə pul qazanır. Maqalyan o qədər varlanmışdır ki, özünə böyük bir imarət tikdirmiş və onun frontonunda iri hərflərlə “Arşın mal alan” sözlərini yazdırmışdır” [13, s.159]. Anlaşılan, Arşak Çobanyanın da dediyi kimi, “Ermənilərin qədim ədəbiyyatından qalanlar bu xalqın mənəvi həyatının əks etdirilməsinə xidmət etməyə yaramır. Bu, kilsə ədəbiyyatıdır. O, yunan ədəbiyyatına məxsus olan rəngarəngliyə və bütövlüyə, bəzi Şərq ədəbiyyatına məxsus hissi zənginliyə malik deyil. O, qaba və berrənglidir. Bu kasadlıq, bu berrənglilik çox səbəblərlə izah olunur.” Özlərinin yarada bilmədiklərini daha asan yolla əldə etməyə çalışan ermənilər bunun üçün hər cür fitnəkarlığa əl atmaları faktdır. Cahanşah Həqiqinin bir müddət Türkiyə sultanlarının saray kitabxanasında saxlanan, II Sultan Hamidin hökmranlığı dövründə saraydan yoxa çıxan, sonralar Misirə, İsgəndəriyyə kitabxanasına verilən, oradan Londona aparılaraq izi itirilmiş. “Divan”ın sorağı Amerikada yaşayan Harutyun Hazaryan adlı erməninin kitabxanasından gəlir. Hazaryanın vəsiyyətinə görə, 1961-ci ildə ərəb, fars, Azərbaycan və türk dillərində 270 ədəd çox qiymətli əlyazma kitablarla birlikdə, Mirzə Cahanşah Həqiqinin öz xətti ilə yazıldığı qeyd edilən “Divan”ı da İrəvan Dövlət Universitetinə göndərilir. Həqiqinin farsca 78, azərbaycanca 61 qəzəli və 16 rübaisi toplanmış “Divan”ı şairin 500 illiyi ərəfəsində, 1966-cı ildə İrəvan Pedaqoji İnstitutunun müəllimi, mərhum alim Lətif Hüseynzadə tərəfindən aşkar edilərək, 12500 nüsxə tirajla kitab şəklində çap edilir” [8]. Mənbələrdə Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül”ünün bir nevi Mirzə Şəfi “taleyni” xatırlatmasından bəhs edilir. Azərbaycan və fars dillərini Vazehin rəhbərliyi altında öyrənən Bodenstendt də

özünü ilə Almaniyaya apardığı “Hikmət açarı” dəftərini mənimsəmiş. 1844-cü ildə Tiflisə gələn Qafqaz həyatına böyük maraq göstərən və Şərqi dillərini daha yaxşı öyrənmək istəyən alman yazıçısı və şərqşünası Fridrix Bodenştedt Mirzə Şəfinin “Hikmət açarı” adlı şeir dəftərini götürərək, Tiflisdən gedəndə (1847) artıq Almaniyada ard-arda (1832-1833) “Gül və Bülbül” əsəri iki dəfə böyük tirajla nəşr edilmişdi (əsr 1834-cü ildə nəşr edilib). Bodenştedtin 1850-ci ildə bir hissəsi Mirzə Şəfiyə həsr olunmuş “Şərqi 1001 gün” (“Tausend und ein Tag im Orient”), “Mirzə-Şəfi nəğmələri” (“Die Lieder des Mirza-Schaffy”) adlı kitabların Bodenştedtin tərcüməsi ilə çıxmasına (1851) baxmayaraq, Mirzə Şəfi Vazehin vəfatından 20 il sonra “Mirzə Şəfinin irsindən” kitabını öz adı ilə nəşr etdirir. Bu cür faktların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Bəlkə də Bodenştedt Fazil İrəvaninin əsərinin tərcüməsindən xəbərdar idi. Şərqişünas Bodenştedt də Xosens Markarın izindən gedərək Mirzə Şəfi Vazehin şeirlərini mənimsəmişdi. İki əsər də 18 il aralığı ilə Almaniyada nəşr olunmuşdu. Bu kimi hadisələrin yaşanmış olması, belə bir hadisənin Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” əsərinin başına gətirildiyi fikrini inandırıcı etsə də, əslində isə J.V.Hammerin tərcümə etdiyi əsər Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül”ü deyil. Eyni zamanda A.Çobanyanın “Anahid” jurnalında, Parisdə, Freznanda nəşr etdiyi əsər də Hammerin tərcümə və nəşr etdirdiyi əsər olmaya da bilər. Geğamyanın tərcümə edib iki dildə nəşr etdiyi əsər Fazil İrəvaninin əsəridir. Lakin Hammerin tərcümə və nəşr etdiyi əsər türk şairi Fazlı Karaya məxsusdur.

İslam filosofunun “Qızılgül və Bülbül” əsərinin olması şübhəsizdir. Çünki Mevlananın “Suda daima sevgilimin hayalini görüyürəm / Gülde daima aşına bir koku alıyorum”, – deyərək bəhs etdiyi, qaynağı daha çox İran ədəbiyyatı olduğu zənn edilən Gül və Bülbül mövzusunda aşına olmuş Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” mövzusunda əsər yazması əsərinə simvolik olaraq, aşıqla məşuqu ifadə edən “Gül və Bülbül” motivini mövzu alması qədər təbii bir şey olmaz. İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” əsəri əxlaqi-didaktik əsərdir. Mənbələrdə əsərin əlyazmasının Matenadaranda saxlanıldığından [1; 20] bəhs edilir.

Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” əsəri Xosens Markar tərəfindən erməni və rus dillərinə tərcümə edilərək iki dildə nəşr etdirilmişdir. Bu o qədər də sadə məsələ deyildi. Ən azından Fazil İrəvaninin əsərini tərcümə etmək üçün mütləq Türk dilini mükəmməl bilmək lazımdır. Araşdırmalar göstərir ki, Xosens Markar Geğamyan türk dilini çox gözəl bilirmiş, hətta “1819-cu ildə Peterburqda İsa peyğəmbər haqqında “Əhdi-Əqidi” ermənicədən türkcəyə çox sərbəst şəkildə çevirmiş və erməni şriffləri ilə Hovser Hovannesyannın mətbəəsində çap etdirmişdir” [9, s.204-208]. Nə Fazil İrəvaninin Matenadaranda saxlanılan “Qızılgül və Bülbül” povestinin əlyazması (bax: F.Mustafa, Z.Məhərrəmli), nə də Geğamyanın nəşr etdiyi kitablar əlimizdə olmadığından bu bərdə qəti fikir söyləmək mümkün deyil. Amma mənbələr, Geğamyanın iki dildə tərcümə və nəşr etdiyi əsərin F.İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” əsərinin tərcüməsi olduğundan [21, s.42-44; 15, s.100-102], hətta bəzi mənbələrdə bir az da irəli gedilərək və heç bir araşdırma aparmadan “Qızılgül və Bülbül”ün baş qəhrəmanlarının adını olduğu kimi saxlamasından: Şah Novruz, Şahbahar, Gülnarə” [13, s.204], “qəhrəmanlarının adları, təsvir olunan hadisələr əsərin müəllifinin Fazil İrəvaniyə aid olduğunu bir daha təsdiq edir” [1, s.182-87], - şəkildə hökm verilir. Bəhs etdiyimiz mənbədə Ş.Abdullayeva “Ədəbiyyat siyahısı”nda (Fazli, Gul u Bulbul, Akademi Kitabevi, İzmir 2002) əsəri yalnızlıqla Fazil İrəvaniyə aid edir. Halbuki Fəzl və Fazil adları hər nə qədər oxşar olsa da, bir o qədər də seçilən və özünəməxsusluğu ilə seçilən adlardır və fərqli mənalar ifadə edir: Fəzl, ləyaqətli, hünərli, gözəl əxlaqa sahib; Fazil bilikli, kamil, müdrik, fəzilətli deməkdir. Araşdırma aparmadan əsəri “Ədəbiyyat siyahısı”na salan Ş.Abdullayevaya görə, əsər Fazil İrəvaniyə məxsusdur. Halbuki adıkeçən əsər (Fazli, Gul u Bulbul, Akademi Kitabevi, İzmir 2002) N.Öztekin tərəfindən nəşr edilmişdir və XVI əsr türk şairi Fazlı Karaya aiddir. Osmanlı tarixçi Jozef Fon Hammerin 1834-cü ildə Almaniyada tərcümə və nəşr etdiyi əsərdir. Məsələni araşdırmaq üçün J.F.Hammerin tərcüməsinin dijital nüsxəsini əldə etdik [7]. Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” əsərinin tərcüməsinin dijital əldə etdiyimizə çox sevindik. İlk düşüncəmiz əski əlifba ilə yazılan əsəri latın əlifbasına çevirərək elmi ictimaiyyətə təqdim etmək, oxucuların ixtiyarına vermək oldu. Xoşbəxtlikdən əldə olunan nüsxə buna imkan verirdi, çünki Hammer tərcümə ilə yanaşı [7, s.3-106], əsərin əlyazmasının orijinalını da [7, s.238] vermişdir. Bəhs edildiyi kimi, əsər 1832-33-cü

ildə deyil, 1834-cü ildə nəşr edilmişdir. Digər tərəfdən əsərin üzərində müəllifin adı da açıq-aydın öz əksini tapmışdır: “Gül ü Bülbül” Fazlı Kara [7].

Elə isə tədqiqatçılar “Fazil İrəvaninin “Qızılgül və Bülbül” əsərində, Rifahinin “Bülbülnamə” məsnəvisində, Füzulinin ədəbi irsində, Azərbaycan əfsanələrindəki bülbül və qızılgül motivinin oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə edilmişdir” [1; 7; 15], - deyə hökm verərkən hansı əsərdən bəhs etmişdir? Fazlı Karaya aid olan əsər günümüzdə heç bir araşdırma aparılmadan necə Fazil İrəvaninin əsəri kimi təqdim edilməkdədir? Adıkeçən mənbədə [1, s.187] yazılır: “Kiçik bir məsnəvi olan bu əsərdə bülbülün gülə qarşı hiss etdiyi sevgini nəğmə oxuyaraq tərənnüm etməsi digər quşları narahat edir və quşlar Hz.Süleymana şikayətlərini bildirirlər. Hz. Süleyman adam göndərir, bülbülü yanına gətirir. Bülbül özünü müdafiə edir, gülə necə aşiq olmasını, ona necə ilahi bir məhəbbətlə bağlı olduğunu deyir və Hz. Süleyman ona haqq qazandırır, digər quşları bülbülə toxunmamağı əmr edir. Eyni motivlər Fazil İrəvaninin “Qızılgül və bülbül” əsərində də istifadə olunmuşdur” [1, s.187]. Tədqiqatçı üzərində müəllif olaraq Fazlı Kara göstərilən əsəri F.İrəvaninin əsəri olaraq tədqiqata cəlb edir, sanki Fazlı Kara ilə F.İrəvani eyni şəxsdir. Axı J.F.Hammerin tərcüməsindən bəhs edən tədqiqatçılar, ən azından müasir dövrümüzdə texnologiyanın bizə verdiyi üstünlüklərdən yararlanıb əsərin dijital nüsxəsinə (PDF) baxa bilərdilər. Və ya türk tədqiqatçıları tərəfindən geniş şəkildə araşdırılan, haqqında monoqrafiyalar yazılan Fazlı Karanın şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında məlumat əldə edə bilərdilər. Fazil İrəvaninin əsərinin əlyazmasının əlimizdə olmadığı halda, Fazlı Karanın “Gül və Bülbül”ünün əlyazma nüsxəsinin Türkiyənin müxtəlif kitabxanalarında saxlanıldığından xəbərdar ola bilərdilər. O zaman mənbələrdə bu yanlışlıq; “kopyala-yapışdır” dəfələrlə təkrarlanmazdı. Elə isə, əsərinin üstündə adı yazılan, Türkiyənin bir çox kitabxanalarında əlyazması saxlanılan, haqqında araşdırmalar aparılıb, kitablar yazılan “Gül ü Bülbül” məsnəvisinin müəllifi Fazlı Kara kimdir?

Fazlı Kara və “Gül ü Bülbül” əsəri Gül ilə bülbül arasında yaşanan eşq Şərq və Qərb ədəbiyyatında tez-tez qarşılaşdığımız ortaq bir mövzudur. XIII əsrdən Türk ədəbiyyatında Fars ədəbiyyatının təsiri ilə müstəqil olaraq görülməyə başlanan bu mövzu, bütövlükdə Türk dünyası və Türk mədəniyyəti üçün hər zaman önəmli olmuşdur. Ortaq bir ədəbi motiv olaraq İznikli Bekayi, Gazi Giray Han, Muhammed Ebu Salahi və s. şair və yazıçılar Gül-Bülbül mövzulu əsərlər qələmə almışlar. XVI əsrin məşhur şairlərindən olan Fazlı Kara isə (1520-1564) Osmanlı ədəbiyyatının klassikləri arasında “Gül ü Bülbül” məsnəvisi ilə adını əbədiləşdirənlərdən ən məşhuruur.

Bəzi mənbələrdə “Fazlının əsl adı Məhməd, bəzi mənbələrdə isə Əli olaraq keçməkdədir” [22, s.81; 30, s.525-562]. M.Özkata görə, “şairin adının Məhməd Ali ola biləcəyi ihtimalı yüksəkdir. Qarasın olduğu üçün Kara (Qara) Fazlı deyə çağırılmışdır. İstanbulda bir saraç (yəhərçi) ailəsində doğulduğu üçün Sarac zadə ləqəbi ilə [22, s.81; 30, s.39] də tanınır. Dövrün mədəni və bədii həyatındakı cazibəyə qapılaraq təhsil almış Fazlı, Üsküplü şair Riyazidən ədəbiyyat dərsi almış, fars dilini öyrənmişdir. Eyni zamanda Xəlvəti təriqətinin üzvü olmuş, Zərif Həsən Əfəndinin yanında təsəvvüfi düşüncə ilə yetişmişdi [22, s.81]. Şair Zatinin tələbəsi olan Fazlı, müəlliminin Sultan Süleymanın 1530-cü ildə düzənlədiyi məşhur bir sünnet düyünündə təqdim edilməsi ilə şöhrət qazanmış, sonra sıra ilə Şahzadə Məhmət, Şahzadə Mustafa və II. Səlimin divan katibi (reisülkütəb) olmuşdur [3, s.533; 4, s.597-598]. Təzkirəçilər bir sənətkar olaraq sitayişlə bəhs etdiyi Fazlının “Divan”ı olduğundan, “Fazlının “Divanı”nın, ideal bir mürəttib və mükəmməl divanın ən başında olması gərəkən bir dibaçə ilə başlamasından” [30, s.535] bəhs edirlər. Lətif yazır: “eş’ar-ı kesireye malik sahib-i tab u kabil-i şan ve müellif-i kitab u divan...” [31, s.432]. Lakin Fazlının günümüzədək gəlib çatan yeganə əsəri “Gül ü Bülbül” məsnəvisidir. Əsər mətninin elmi nəşrini hazırlamaq məqsədiylə Gencay Zavotçu, Nezahat Öztekin və qarşılaşdırmalı olaraq Mustafa Özkan, Nilüfer Tanç, Zavotçu Gəncay; Öztekin gibi araşdırmaçılar tərəfindən tədqiq edilmişdir [22; 31; 23; 2]. Əsərin J.V.Hammer tərəfindən alman dilinə tərcümə edilib nəşr edilməsi, E.J.Gibbin Batıdaki bənzərləri ilə müqayisə edib çox bəyənməsi [28], De Sugnyun əsərin bəzi bölümlərini fransız dilinə çevirməsi [5], ayrıca Dora D’istrianın da Osmanlılarda şeir adlı kitabında Gül ü Bülbül”ə ayırdığı bölüm [6] və s. əsərin dəyərində dəyər qatmışdı. Bir-birinin təkrarı olduğu rahatlıqla ifadə edilə bilən ədəbiyyat tarixi kitablarında (eyni ilə Fazil İrəvanin “Qızılgül və Bülbül” əsəri

haqqındakı fikirlər kimi) Fazlının “Gül ü Bülbül”ü haqqında Qərb araşdırmaçıları yüksək fikir bildirmişlər [29, s.86-87; 4, s.597-99; 28, s.320; 26, s.310; 23].

“Gül ü Bülbül” şahzadə Mustafaya ithaf edilmişdir. Bir şahın oğlu olan Gülün Sultan Süleyman Qanununun oğlu Mustafa, dərviş huylu bülbül isə şairin özü (Gülə – Mustafaya aşiq Çarvadaroğludur), Gülün məclisindəki çiçəklər Şahzadənin dostları, nədimləri ola bilər, - düşüncəsində olanlar da var. Kara Fazlının Qərb tədqiqatçıları tərəfindən yüksək dəyərləndirilən və günümüzədək gəlib çatan “Gül ü Bülbül” məsnəvisinin məzmununda Şahzadə Mustafanın kədərli taleyi ilə üst-üstə düşən məqamlar var. Hətta Gül-Şahzadə Mustafa, Bülbül isə Şahzadəyə aşiq və sədaqətli, daima itaətində duran və sevərək uğrunda döyüşən Çarvadaroğludur. Yəni Gül də, Bülbül də eyni cinsə məxsusdur. Taxt-tac uğrunda Şahzadə Mustafanın başına gətirilənlər və bu yolda onu sevənlər, qoruyanların olduğu və Çarvadaroğlunun bunların başında gəldiyi məlumdur.

Qeyd edək ki, Fazlı Kara eyni zamanda təriqət mənsubu olub. Xəlvəti təriqətinə mənsub olan Fazlı “Gül ü Bülbül”ü “Bismillah”la başlayır.

Əsərin məzmunu belədir: Məsnəvidə bir bağ təsvir edilir. “Bismillah”dakı (bəsmələdəki) hər hərfi bir çiçəyə bənzədir:

*Qəddi-bismillah oldu, eylə niqah
Gülbəni-gülşən kəlamüllah.
Gülşən can ilə zibadır
Bülbül dil ilə qüyadır.
Oldu hər hərfi birqüli-rəngin
Buldu zinət ilə gülşən din.
“Ba”si bağı-bədayənin biridir
Gülşən cənnətimin güli-təridir.
“Mim”i üstündə “sin” sultanı
Qönçəağzında jalə dəndanı.
“Əlif”i sərvi-bağı rəhmətdir
Qönçeyi-zanbağı hidayətdir.
“Zam”i kəmənduh al dövlətvar
Oldu bağ ona da zülfi-nigar. [7, s.106]*

Rum ölkəsinə hakim olan Bahar şah hədsiz dərəcədə gözəl olan oğlu Gülü, təhsilini bitirdikdən sonra Gülşən şəhərinə vali təyin edir və Lalə, Nərgis, Süsən, Sünbül, Sərvi, İrmaq, Məltəm və Jaləni onun ixtiyarına verir. Gül yardımçıları ilə birlikdə İrmaq kənarında əylənərkən birdən suda üzünün əksini görür və ona məftun olur. Məltəmi çağıraraq aləmdə onun kimi bir gözəlin olub-olmadığını öyrənməsini əmr edir. Məltəm bütün dünyanı gəzir, ancaq Gül kimi bir gözələ rast gəlmir. Beləcə gəzib-dolaşarkən bir gün həzin-həzin ötən Bülbülə rast gəlir. Əvvəldən aşiq olan Bülbül dərd içində inləyib durur, amma kimin üçün yandığını özü də bilmir. Məltəm Gülin gözəlliyindən bəhs edincə Bülbül ona aşiq olur. Məltəm Bülbülü bu sevdadan vaz keçirməyə çalışsa da, müvəffəq ola bilmir. Məltəm Bülbüldən ayrılaraq Gülin yanına qayıdır, gördüklərini ona anladır. Bu zaman Bülbül də eşq dərindən xəstələnib yatağa düşür. Sonunda sevdiyinin yanına getməyə qərar verir. Yolda İrmaq ilə rastlaşır. İrmaq bu yolçuluqda Bülbülə klavuzluq edir. Nəhayət, Gülşən şəhərinə yetişirlər. Burada İrmaq Bülbülü Sərvilə tanış edir. Sərvi daha öncə Bülbülün babasının yanında çalışdığı üçün Bülbülü tanıyır və ona ehtiram göstərərək başı üstündə yer verir. Sərvinin başı üstündə oturan Bülbül yanıqlı-yanıqlı Gülə anlatmağa çalışır, amma dərini kimsə anlamır. Qaranlıq gecəyə səslənir, ay doğunca dərini ona xitab edir, səhər açılınca dərini Gülə anlatması üçün Günəşə səslənir. Heç birinin faydası olmayınca üzünü Haqqa çevirib ona yalvarır. Bundan sonra Gül Bülbülün fəryadını duyur və maraqlıdır. Nərgis vasitəsiylə səsin sahibinin kim olduğunu öyrəndincə susmasını istəyir. Bu dəfə Bülbül dərini içinə atıb səssizcə inləyir. Bir gecə Gül Gülşəndə əylənərkən uzaqdan onu seyr edir. Sonunda dayanmayıb Gülə bir məktub yazır və Nərgislə ona göndərir. Gül bu məktuba vəsli müjdələyən bir məktubla cavab verir. Bu xəbəri alan Bülbül se-

vincələ ötməyə başlayır. Ancaq qısqanc və fitnəkar Süsən həməən Tikana gedir. Tikan Bülbülü yaralayıb təhdid edir və Gülşəndən uzaqlaşdırır. Bunu öyrənən Gül Tikana hirsələnir və Bülbüllə yaxşı rəftar etməsini söyləyir. Buna görə Tikan Şah Bahara gedib şikayət edir. Şah Bahar bülbülü yaxaladıq bir qəfəsdə həbs edir. Bu zaman Şərqdən Şah Təmmuz adlı bir hökmdar Gülşən şəhərinə hücum edib, onu almaq istəyir. Öncə Badi Səməm ilə Bahar Şahı təhdid edir, sonra komandanlarından Şəmsi-Münir gələrək Gülşən şəhərini qəsb edir. Bahar Şah Gülü də götürüb bilinməyən bir tərəfə qaçır. Şah Təmmuz da öz ölkəsinə qayıdır. Bir müddətdən sonra şimaldan gələn Hazan Şah Gülşəni boş görüb oraya yerləşir. Ancaq o da Gülşənə daimi olaraq sahib ola bilmir. Məğribdən gələn Şah Şita Gülşəni hakimiyyətinə alır. Bahar Şah güneydə əqrəbası olan Novruzun yanına getmişdir. Bir müddət sonra Novruzla birləşib təkrar Gülşənə saldırır və ona sahib olur. Bahar Şah yenidən Gülşənin hökmdarı olur. Gülşən əhli yenə əvvəlki kimi zövqü səfa sürməyə başlayır. Bu arada Gül Bülbülü xatırlayıb ona Məltəm vasitəsi ilə xəbər göndərüb artıq qəm çəkməməsini, vəslə layiq olduğunun müjdəsini göndərir. Qəfəs içində inləyən Bülbül bunu eşidincə çox sevinir. Sonra Gül də Bülbülü görməyə gəlib onun yenidən Gülşənə dönməsini təmin edir. Gülşənə dönmən Bülbül Sərvdə yerləşir. Gül məclisinə Bülbülü də dəvət edib eyşü-işrət edir. Beləcə, Gül ilə Bülbül birləşir. Təəssüf ki, fani dünyada bu vüsəl də daimi olmur. Bütün gəlib-keçənlər kimi, Gül və Bülbül də bəxtin gətirməməzliyinə uğrayaraq fanilər qəfiləsinə qatılırlar” [22, s.84-85].

Şair əsərdə şəxsləşdirilən hər bir qəhrəmanın mücərrəd bir məfhumun qarşılığı olduğunu bildirir. Gül ruhu, Bülbül könülü, Gülşən tənisi, Nərgis gözü, Məltəm nəfsi, Sərv doğruluğu, İrmaq saflığı, Jalə şevgi, Süsən secaatı, Menəkşə təvazüyü, Lalə əbədi sevgini, Sünbül həsədi, Tikən kin və kibri, Şah Təmmuz qəzəbi, Hazan Şah şəhvəti, Şah Şita fəsadı, Novruz Şah can aləmindəki aydınlığı ifadə etməkdədir. Fazlı Karanın əsərinin dili sadə, əda, üslub və ruh etibarıyla orijinaldır. Bunu şair özü belə ifadə edir:

*Kimseden istiare itmemişəm,
Kimse getdüğü yola getmemişəm.
Her ne ise eğer hata vü sevab
Akl-i pakümden oldu fethül-bab.* [22, s.86]

*Şair Tanrıya müraciət hissələrində yazır:
Cilve kıldın cemail-i hübandan
Zahir etdün cəmalüni andan
Ayn-ı aşıkdan oldun ey Kadir
Yine kendü cəmalüne nazır.* [4, s.598]

– kimi, İran və Türk Ədəbiyyatında çoxdan bəri söylənən təsəvvüf inancına yeni bir ifadə vermiş; hər yerdə ilahi gözəlliyi aramaqda olduğunu da ifadə etmişdir:

*Mescide sanma hayr için varuram
Ru-yı dildarı seyr için varuram.* [4, s.598]

“Gül ü Bülbül”dəki Türkçənin bu sadə söyləyişi ilə:

*Seni görsün ne yana baksa gözüm
Olsun ismin senin dilimde sözüm.* [4, s.598]

həm də saf türkcəyə yaxın olduğu kimi sadələşdirilmişdir. Fazlının, sevgiliyə yəni gülə xitabı belədir:

*Beni redd etme şefkat et ey gül
Gül'e lazım değil midir bulbul.* [4, s.598]

– misraları az da olsa “Füzulinin “Leyla vü Mecnun”unu hatırlatan bir ifadəyə büründüğü görülür. Əsərdə çox bəzəkli, çox obrazlı feerique (pəri) səhnələri; insan kimi göstərilən (şəxsləndirilən) ney və çəng kimi qamışlar; gül, bənövşə, nərgiz, susən və lalə kimi çiçəklər; Nestm (bax nəsimi) və sərv kimi təbii varlıqlar, həmçinin junubianlarla sevinc və səfa məclisləri təsvir edilmişdir:

*Kıldılar yine işrete ahenk
Yine geldi figane nay ile çenk
Ehl-i bağ aldı saz ele saf-saf
Gonce ney tutdu naz ile gül def
Hem bənövşə eline çəng aldı
Bülbül afaka velvele saldı
Aldı süsən eline müsikar
Kobuzun Lale aldı tutdı kenar*

*İçdiler cam-ü nabü lezzet ile
Öpdüler lal-1 yarı fürsət ile
Bülbül olub safa ile sermest
Nale eylerdi şevk ile peyvest
Gülden erüb dımağa bü-yı vefa
Mest elub şevk ile iderdi sada*

*Verüp el çün zamanede fürsət
İkilik gitdi buldılar vahdet
Bir yere geldi aşk maşuk
Cümle bir oldu sabık u mesbük
Subha-dek ayşı nuş edüb elhak
Verdiler bezm-i işrete revnak. [4, s.597-598]*

Maraqlıdır, təsəvvüfdən fərqli olaraq (təsəvvüfdə bədən keçici, ruh ölümsüzdür) məsnəvisini hər şeyin keçici olduğunu vurğulayaraq bitirən şair, ruhun ölümsüzlüyündən bəhs etmir. Fazlı Karanın səmimi bir Allah sevgisi ilə; sevgilidə özünü bürüzə verən ilahi gözəllik hissi və müxtəlif sufi hiss və düşüncələri ilə birləşərək çox yayılmış bir dildə yazdığı “Gül və Bülbül” məsnəvisi öz dövründən başlayaraq yüksək qiymətləndirilmişdi.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, tarixçi Jozef Fon Hammer tərəfindən 1834-cü ildə “Gül ü Bülbül, das ist Ros und Nachtigall” adı ilə alman dilinə çevrilib nəşr edilən, bəzi parçaları W.Gibb tərəfindən İngilis dilinə və De Sugny tərəfindən Fransız dilinə tərcümə edilən “Gül ü Bülbül” Fazil İrəvani deyil, XVI əsr türk şairi Fazlı Karanın əsəridir. Osmanlı tarixçisi J.F.Hammerin tərcümə və nəşr etdiyi kitabda əsərin müəllifinin adı Fazlı Kara və əski əlifba ilə yazılmış əlyazma nüsxəsi olduğu kimi verilib. Fazlı Karanın məsnəvi janrında yazdığı “Gül və Bülbül” əsərinin əlyazma nüsxələri Türkiyənin bir çox kitabxanalarında qorunub saxlanılır. Fazlı Karanın “Gül ü Bülbül” məsnəvisi istər Türk təzki-rəçiləri, istərsə də Qərb tədqiqatçıları tərəfindən bu mövzuda yazılan və təqdir olunan əsərlərdən-dir.

Fikrimizcə, Fazil İrəvaninin bundan sonrakı “Qızılgül və Bülbül” araşdırmaları J.F.Hammerin tərcümə və nəşr etdirdiyi məlum əsər üzərində deyil, digər variantlar üzərində (Le De Vayya, Çobanyan (“Anahid” dərgisi), Freznan nəşrləri) və qarşılaşdırılmalı şəkildə aparılmalıdır. Bəlkə də adları çəkilən bu əsərlər fərqli tərcümələrdir. Hammerin tərcüməsi Fazlı Karanın olduğu kimi, bu tərcümələr də Fazil İrəvaniyə aid ola bilər. Əminik ki, Geğamyanın tərcümə etdiyi, rus dilində “Qızılgül və bülbül” adlı alleqorik povest”, erməni dilində “Qızılgül və bülbül haqqında əxlaqi ro-

man” adı ilə nəşr etdiyi əsər F.İrəvaninindir. Bu səbəbdən, əlyazması qədim yurd yerimiz İrəvanda-Matenadaranda saxlandığı ehtimal olunan, iki dildə Sankt-Peterburda nəşr edilən (1812) əsərin Rusiya arxivlərində axtarılması daha məqsədəuyğun olar. İrəvanda məşhur “Şeyxülislam məhəlləsi”, Karvansaray olan görkəmli ədib, alim, siyasi və ictimai xadim Fazil İrəvaninin adına indiyədək Azərbaycan tarixindən və ədəbiyyatından bəhs edən kitablarda yalnız məlumat verilməklə kifayətlənilməmişdir. Düşünürük ki, görkəmli alim, ictimai və siyasi xadim, Qafqazın II Şeyxülislamı Fazil İrəvaninin zəngin elmi irsinin araşdırılması vacibdir.

Ədəbiyyat / References

1. Abdullayeva Ş. Oskar Uayldın “Bülbül və Qızılgül” nağlında Şərq motivləri// Filologiya məsələləri, № 7, 2019.
2. Bakirci F. Türk dünyasında ortak bir tema: gül ile bülbül. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi 2015.
3. Banarlı N. Rəsimli Türk ədəbiyyatı tarixi. 1 c. İstanbul: Milli Eğitim basimevi, 1983.
4. Canım R. Latifi, Tezkiretü ş-Şuara ve Tabsiratu n-Nuzama (İnceleme-Metin), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay. 2000.
5. Dora D'istria, Osmanlılarda Şiir, çev. Semay Taneri, Havass, İstanbul, 1982.
6. Gibb, E. J. Wilkonson, “Fazlı”, Osmanlı Şiir Tarihi: A History of Ottoman Poetry, C. 3, çev. Ali Çavuşoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
7. Hammer J.F. Gül u Bülbül, das ist Rose und Nachtigall. Fazli <Kara>.
8. Həqiqi.Şeirlər. Bakı: Azərənşr, 1966.
9. Kərimov B.O. XIX əsrin II yarısında Azərbaycan elminin inkişafında İrəvan ziyalılarının rolu //Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, № 2, 2014.
10. Kitabüt-təharət. Müəllifi Fazil İrəvani. Xəttat: Məhəmməd Təbrizi. Təbriz: 1301, fars dilində.
11. Kocatürk, Vasfi Mahir. Büyük Türk Edebiyatı Tarihi Başlangıçtan Bugüne Kadar Türk Edebiyatının Tarihi, Tahlili ve Tenkidi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yay, 2016.
12. Köprülü F. M “Fazlı”, İslam Ansiklopedisi, C. 4. İstanbul: MEB,1988.
13. Qazıyev Yusif. Erməni məsələsi.yalanlar gerçəklər. Bakı: Nurlar, 2009.
14. Mehəliyev E.A. “İrəvanilər”. Bakı: Çəşioğlu, 2000.
15. Məhərrəmli Z. “Fazil İrəvani” kimi tanınan Ayatollahul-uzma Molla Məhəmməd İbn Məhəmməd Bağır // Filologiya məsələləri, № 3, 2014.
16. Məhərrəmov Z. İrəvan ədəbi mühiti (1800-1920-ci illər). Fil.e.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş Dissertasiya (Əlyazması hüququnda) Bakı, 2017.
17. Məmmədli H. Qafqazda İslam və şeyxülislamı. Bakı: MBM, 2005.
18. Məmmədov İ. İrəvan dəftəri. Bakı: Adiloğlu, 2002.
19. Mustafa N.İrəvan şəhəri. Bakı: Red N Line MMC, 2020.
20. Nazim Mustafa. www.iravan.info/ebedi_muhit.html
21. Nurullayev H. F. Şeyxülislamlıq zirvəsi: Hacı Allahşükür Paşazadə. Bakı: Nurlar, 2014.
22. Özkan M. Şair Fazlı və Gül ü Bülbülü//Elmi araşdırmaları 3, İstanbul: 1996.
23. Özkət M. “Kara Fazlı'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanı:İnceleme-Tenkitlet Metin” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005.
24. Öztekin N. Fazlı, Gül ü Bülbül. İzmir: Akademi Kitabevi, 2002.
25. Pest, 1834. Universit Landts və Landesbibliothek Sachsen-Anhalt Sondersammelgebietes Vorderer Orient Rəqəmsal Kitabxanası.